

Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, το ζήτημα της «μπολσεβικοποίησης» στο ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα 1918-1924 (μέρος Β')

Η δεύτερη απόπειρα «μπολσεβικοποίησης»: το 3ο Έκτακτο Συνέδριο το 1924

Στο προηγούμενο μέρος παρουσιάσαμε τη μετέωρη απόπειρα «κομμουνιστικοποίησης» του ΣΕΚΕ και την τελική υποχώρηση προς αμιγώς σοσιαλδημοκρατικούς χαρακτήρα και θέσεις. Αυτή η πολυπόθητη «μπολσεβικοποίηση», που φάνταζε ανέφικτη το 1922, θα πραγματοποιηθεί, έστω και τυπικά, μέσα στα επόμενα δύο χρόνια. Στα τέλη του 1924, συγκαλείται το 3ο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), γνωστό ως «συνέδριο της μπολσεβικοποίησης». Σε αυτό θα επισημοποιηθεί η από καιρό χρήση του ονόματος Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς) – ΚΚΕ (ΕΤΚΔ). Το κόμμα θα αποδεχτεί πλήρως τους 21 όρους της ΚΔ και θα αποτελέσει επίσημα οργανικό κομμάτι του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Το σώμα αποφασίστηκε να συγκληθεί με το χαρακτήρα του έκτακτου και όχι του τακτικού, διότι δεν είχαν προηγηθεί οι προσυνεδριακές διαδικασίες που όριζε το καταστατικό της ΚΔ.¹ Το 3ο Τακτικό Συνέδριο θα συγκληθεί βέβαια, αλλά ύστερα από τρία χρόνια, και σε αυτό η γενιά της μπολσεβικοποίησης θα βρίσκεται στην αντιπολίτευση, αυτοελεγχόμενη και αυτοκρινόμενη για τις αποφάσεις του συνεδρίου της «μπολσεβικοποίησης». Το 3ο Έκτακτο Συνέδριο του 1924, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, στην ουσία γέννησε περισσότερα προβλήματα απ' όσα επιθυμούσε να λύσει.

Το ριζοσπαστικό πλαίσιο που επήλθε με τη «Μικρασιατική Καταστροφή» δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την τελική επικράτηση του τριτοδιεθνιστικού προσανατολισμού στο κόμμα. Η καταστροφή της Σμύρνης και τα γεγονότα που επακολούθησαν θα βρουν την πλειοψηφία της ΚΕ του ΣΕΚΕ(Κ) στη φυλακή. Συνολικά, το σοσιαλιστικό κίνημα δεν θα καταφέρει να πρωταγωνιστήσει στις εξελίξεις, αφή-

Ο Κώστας Παλούκης είναι υποψήφιος διδάκτωρ νεότερης ελληνικής ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

νοντας στο βενιζελισμό την πρωτοβουλία να εκφράσει τη διάχυτη λαϊκή αγανάκτηση. Την παραίτηση της κυβέρνησης και τη διαφυγή του Κωνσταντίνου θα ακολουθήσει το επαναστατικό κίνημα των Πλαστήρα, Γονατά και Φωκά. Το ΣΕΚΕ(Κ), με ευθύνη του Ελ. Σταυρίδη, ο οποίος εκτίμησε τη δυσκολία της κατάστασης, στήριξε, εμμέσως, το «επαναστατικό» καθεστώς προβάλλοντας ως σύνθημα την άμυνα της πατρίδας στον Έβρο. Η αδυναμία του ΣΕΚΕ(Κ) να προσφέρει, έστω και μειοψηφικά, μια εναλλακτική διέξοδο στην κρίση καταδεικνύει την περιορισμένη δυναμική του ως συντελεστή του πολιτικού σκηνικού. Τον Οκτώβριο του 1922 θα συγκληθεί έκτακτο συνέδριο, το οποίο θα αποφασίσει να παραμείνουν σε ισχύ οι αποφάσεις του Β' Συνεδρίου και της Συνδιάσκεψης του Φεβρουαρίου, αλλά και ταυτόχρονα αποφάσισε να αρνηθεί κάθε συνεργασία με αστικό κόμμα, όπως και με κάθε εξωκομματικό παράγοντα. Στην ουσία το ΣΕΚΕ(Κ) για άλλη μια φορά βρίσκεται χωρίς σχέδιο και σαφή στρατηγική. Προκηρύσσεται το Γ' Συνέδριο, το οποίο θα κληθεί να αποφασίσει για ένα ολοκληρωμένο «μάξιμουμ» πολιτικό και συνδικαλιστικό πρόγραμμα και για τη νέα οργανωτική δομή. Εξελέγη νέα ΚΕ και γραμματέας ο Ν. Σαργολόγος. Η επιστροφή των στρατιωτών και η έλευση των προσφύγων μαζί με την οικονομική καταστροφή ριζοσπαστικοποιούν πολιτικά την κοινωνία. Τα ριζοσπαστικά αυτά ρεύματα διαπερνούν το κόμμα και ενισχύουν τις αριστερές τάσεις του. Στο αμέσως επόμενο διάστημα πολλοί αγωνιστές που βρέθηκαν στο μέτωπο της Μικράς Ασίας, αλλά και πάρα πολλοί πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τον Πόντο αποκτούν οργανική επαφή με το ΣΕΚΕ(Κ) και καταλαμβάνουν ηγετικές θέσεις. Παρ' όλ' αυτά, το ΣΕΚΕ(Κ) αδυνατεί να εκμεταλλευτεί το κλίμα και να πρωταγωνιστήσει. Επακολούθησε μια γενική χαλάρωση της δράσης σε όλα τα τμήματα του κόμματος, ενώ η εσωκομματική πάλη ανάμεσα στην «αριστερά» και τη «δεξιά» κορυφώνεται. Η εσωτερίκευση του ριζοσπαστικού κλίματος και η αδυναμία του κόμματος να ανταποκριθεί σε αυτό αναδιατάσσει τις συμμαχίες στην ηγεσία. Οι Κορδάτος και Σαργολόγος, που είχαν συναινέσει στις αποφάσεις του Φεβρουαρίου, μετατοπίζονται τον Οκτώβρη του 1922. Έτσι, διαμορφώνεται σε συνδυασμό με τους νεοαφιχθέντες του μετώπου και την τάση του Παπαναστασίου μια νέα κομμουνιστική πλειοψηφία.

Το διαχωριστικό ερώτημα αφορούσε τη δυνατότητα επαναστατικής διέξόδου από την κρίση που διαπερνούσε την ελληνική κοινωνία. Οι Γεωργιάδης-Σίδερης διέβλεπαν «ότι και διεθνώς και τοπικώς στην Ελλάδα υπάρχει διέξοδος από την κρίση εντός του πλαισίου του καπιταλιστικού συστήματος και ότι επομένως αγώνας προπαρασκευαστικός της κοινωνικής επανάστασεως ούτε διεθνώς ούτε τοπικώς είναι σύμφωνος με τις αντικειμενικές δυνατότητες οι οποίες “δεν γεννούν κατάστασιν επαναστατικήν”».² Οι κομμουνιστές εκτιμούσαν, αντίθετα, «ότι ο καπιταλιστικός κόσμος περνά μια κρίση καταστροφική και ότι είναι αδύνατο το ξεπέρασμά της μέσα στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος».³ Η λύση στις εσωκομματικές

συγκρούσεις μέσα στο ΣΕΚΕ θα δοθεί με «πραξικοπηματικό» τρόπο στο λεγόμενο Εθνικό Συμβούλιο, στις 21 Μαΐου 1923. Σε αυτό εκτιμάται ότι η απόφαση του προηγούμενου συνεδρίου «περί της ανάγκης μακράς νομίμου υπάρξεως είναι επικίνδυνος διότι δίδει λαβή εις τα οπορτουνιστικά στοιχεία να καταχράνται και να αρνούνται την παράνομον δράσιν» και γι' αυτό «ακυρούνται de facto αι αποφάσεις αυτής της διασκέψεως».⁴ Ακολουθούν οι διαγραφές των σοσιαλδημοκρατών. Οι πρώην ηγέτες του κόμματος, υπεραμυνόμενοι της δικής τους αυθεντικής τριτοδιεθνιστικής «κομμουνιστικότητας», κατηγορούν τη νέα ηγεσία για τυχοδιωκτισμό και υπερασπίζονται τη μετάβαση στον κομμουνισμό μέσα από ένα σοσιαλιστικό πρώτα κόμμα. Σύντομα, ιδρύουν τη βραχύβια Σοσιαλιστική Ένωση Ελλάδας.

Στις 18 Αυγούστου 1923 ξέσπασε η μεγάλη γενική απεργία ενάντια στην κυβέρνηση Πλαστήρα. Πρωτοπόροι και ηγέτες στην απεργία από τη μεριά του ΣΕΚΕ(Κ) αναδείχτηκαν οι Μάξιμος, Νικολινάκος, Ευαγγέλου, Σταυρίδης κ.ά., ενώ στους Παλαιούς Πολεμιστές ο Παντελής Πουλιόπουλος, δηλαδή όλοι όσοι προέρχονταν από το μέτωπο ή τον μικρασιατικό ελληνισμό, παροπλίζοντας με αυτό τον τρόπο πολιτικά τα παλιά ηγετικά στελέχη. Η απεργία αυτή, με την ιδιαίτερα ριζοσπαστική δυναμική της, φαίνεται πως ανέδειξε και διαμόρφωσε έναν νέο ηγετικό συνασπισμό μέσα στο ΣΕΚΕ(Κ), ο οποίος και ανέλαβε στην επόμενη φάση να «μπολσεβικοποιήσει» το κόμμα.

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1923 θα συγκληθεί το Έκτακτο Εκλογικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), στο οποίο θα καταδικαστούν οι «ρεφορμιστές» σοσιαλδημοκράτες και οι «εξτρεμιστές» του Παπαναστασίου (η δραστηριότητα της ομάδας Τζουλάτι ακόμη αγνοείται από την ηγεσία). Στις 21 Οκτωβρίου 1923 θα εκδηλωθεί το πραξικοπημα του Μεταξά και στις 16 Δεκεμβρίου θα διεξαχθούν εκλογές. Σε αυτές το ΣΕΚΕ θα λάβει 18.000 ψήφους, όταν στις εκλογές του 1920 είχε λάβει 50.000. Το εκλογικό αποτέλεσμα καταδεικνύει την αποτυχία του ΣΕΚΕ(Κ) να εκφράσει τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό της περιόδου. Στο αποτέλεσμα συνέβαλε βέβαια η αποχώρηση των σημαντικότερων και γνωστότερων μέχρι τότε ηγετών του. Στα τέλη του 1923, ο Παντελής Πουλιόπουλος θα μεταβεί στη Μόσχα και θα εκπροσωπήσει το κόμμα στην ΚΔ. Εκεί θα συναντήσει μεταξύ άλλων τον Κάμενεφ. Στις αρχές του 1924 θα έρθουν στην Ελλάδα με το καράβι «Τσιτσερίν» οι θητεύσαντες στις σχολές της Μόσχας, οι οποίοι προορίζονταν για κομματικά στελέχη και θα μείνουν γνωστοί στην κομματική ιστορία ως «Κούτρηδες». Οι εξελίξεις αυτές θα καθορίσουν για άλλη μια φορά τους συσχετισμούς μέσα στο ΣΕΚΕ(Κ). Έτσι, στις 3 Φεβρουαρίου 1924 θα συγκληθεί το Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ(Κ). Η νέα Κεντρική Επιτροπή είναι πλέον τριμελής και αποτελείται από τους Μάξιμο, Κορδάτο και Αποστολίδη. Επίσης, θα διαγραφεί ο Ευάγγελος Παπαναστασίου και θα ακολουθήσει η διάλυση του τμήματος Πειραιώς και η ανασύστασή του από έμπιστα στελέχη. Από αυτή τη διάσπαση θα προκύψει η Κομμουνιστική Ένωση Ελλάδας

(διαφορετική από την Κομμουνιστική Ένωση του Τζουλάτι). Λίγους μήνες αργότερα διαγράφεται και ο Τζουλάτι, οπότε ολοκληρώνεται, και τυπικά, η αρχειομαρξιστική διάσπαση στο τμήμα Αθηνών. Οι δύο αυτές διασπάσεις φανερώνουν τον προσανατολισμό της ηγεσίας να ομογενοποιήσει το κόμμα.

Νέος ηγέτης αναδεικνύεται ο Παντελής Πουλιόπουλος, ο οποίος εξέφραζε το, οριστικά ηγεμονικό πλέον, μπολσεβίκικο ρεύμα. Ο Πουλιόπουλος συμπύκνωνε στο πρόσωπό του τα χαρακτηριστικά ενός ηγέτη που αναδείχθηκε από τους κοινωνικούς αγώνες (είχε αναδειχτεί μέσα από το αντιπολεμικό κίνημα και το κίνημα των Παλαιών Πολεμιστών) και ταυτόχρονα ήταν αρεστός στην ΚΔ (μόλις είχε επιστρέψει από τη Μόσχα και κατά έναν τρόπο είχε την εμπιστοσύνη των Ζηνόβιεφ και Κάμενεφ). Έφερε το χρίσμα των ηγετών της χώρας του σοσιαλισμού και, επομένως, την υπόσχεση νίκης και της επίλυσης κάθε προβλήματος. Η δαφνοστολισμένη από την επιτυχία της Οκτωβριανής Επανάστασης μπολσεβικοποίηση προβλήθηκε από τον νέο ηγετικό συνασπισμό Πουλιόπουλου, Μάξιμου, Χαϊτά και την ΚΔ ως η σωτήρια λύση, που θα καθιστούσε το ΚΚΕ κόμμα μαζών και πρωταγωνιστή των εξελίξεων, ωθώντας την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση προς μια επαναστατική κατεύθυνση.⁵

Το 3ο Έκτακτο Συνέδριο επιχείρησε να δώσει, στην κατεύθυνση αναζήτησης ενός πραγματικού μπολσεβίκικου προγράμματος, μια γενική ανάλυση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα και διεθνώς. Ο εισηγητής Γ. Κορδάτος, αφού εκτίμησε ότι η διάσπαση των δύο αστικών μπλοκ, του βενιζελισμού και του αντιβενιζελισμού, σημαίνει συνολικά κρίση ηγεμονίας της αστικής τάξης ως αποτέλεσμα της όξυνσης της ταξικής πάλης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα βρίσκεται στην προεπαναστατική εκείνη περίοδο κατά την οποία «ναι μεν η κυβερνώσα τάξις ευρίσκεται προ αδιεξόδου και αδυναμίας να κυβερνήση [...], αλλά τα κατώτερα στρώματα των εκμεταλλευομένων ακόμη δεν έφθασαν εις τοιούτον βαθμόν πολιτικής συνειδήσεως ώστε να σκέπτονται την ανάγκην της επαναστάσεως». Δηλαδή οι νέοι ηγέτες του ΚΚΕ αναγνωρίζουν την ύπαρξη ευνοϊκών αντικειμενικών συνθηκών και, ως εκ τούτου, επιρρίπτουν τις ευθύνες για την αδυναμία να αναδυθεί από αυτές ένα επαναστατικό κίνημα στον υποκειμενικό παράγοντα, δηλαδή στην ωριμότητα της πολιτικής συνειδήσεως της εργατικής τάξης. Επομένως, η άμεση μπολσεβικοποίηση-επαναστατικοποίηση του κόμματος, με σκοπό να παρέμβει ακριβώς σε αυτό το πεδίο, εκτιμάται ως επιτακτική ανάγκη.

Οι νέοι ηγέτες του ΣΕΚΕ(Κ) αντιλαμβάνονται την μπολσεβικοποίηση ως μια γρήγορη διαδικασία ιδεολογικού και οργανωτικού μετασχηματισμού, που θα επιφέρει την άμεση διασύνδεση με τις εργατικές μάζες και θα καταστήσει το ΚΚΕ «εργατικό κόμμα», ένα πρωτοπύλο τμήμα της ίδιας της εργατικής τάξης και όχι ένα «κόμμα δικαιοματικά αντιπρόσωπό της». Με αυτόν τον τρόπο η υπαρκτή ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης θα βρει διέξοδο στο κομμουνιστικό πρό-

ταγμα και θα επαναστατικοποιηθεί. Η αμεσότητα της δικής τους δράσης συνιστά, κατά τους νέους ηγέτες του ΚΚΕ, το κύριο ζητούμενο για τη ριζοσπαστική διέξοδο από την κρίση του εργατικού κινήματος. Πάνω σε αυτό το σημείο είχε ήδη διαφωνήσει ο Γεωργιάδης και είχαν ήδη θέσει διαφορετική κατεύθυνση οι αρχειομαρξιστές. Οι τελευταίοι απέναντι στο ίδιο πρόβλημα απαντούν με την αποχή από το πολιτικό κίνημα και προτάσσουν την αναγκαioότητα μιας διαφωτιστικής μορφωτικής προεργασίας που θα οικοδομήσει το νέο κομμουνιστικό κόμμα, το οποίο θα αναλάβει να ηγηθεί της επανάστασης που αργά ή γρήγορα θα επέλθει.

Για τους νέους ηγέτες «η πτώση του καπιταλισμού δε μπορεί να επέλθη μηχανικά, αφ' εαυτής της, παρά μονάχα με τον επαναστατικόν αγώνα του προλεταριάτου. Για τον αγώνα αυτόν η μεταπολεμική κρίση μόνον από τούτη την άποψη πρέπει και μπορεί να εξετασθή: εάν δημιουργή αντικειμενικές δυνατότητες επιτυχούς εκβάσεώς του». ⁶ Επομένως, ακόμα και εάν ο καπιταλισμός ξεπερνά πρόσκαιρα την κρίση του, αυτό δεν σημαίνει ότι έπαψε να «εξακολουθεί η περίοδος της δύσεως του καπιταλισμού». ⁷ Δηλαδή διαχωρίζουν το ζήτημα της ωριμότητας του καπιταλισμού όσον αφορά την κατάρρευσή του με το ζήτημα της οργάνωσης του επαναστατικού αγώνα, θεωρώντας ότι «εκείνο που καθορίζει την επαναστατικήν ωριμότητα δεν είναι ο βαθμός της οικονομικής και τεχνικής αναπτύξεως, της συγκεντρώσεως του κεφαλαίου και κεντροποίησης των παραγωγικών μέσων, ή η επικράτηση των καπιταλιστικών μορφών παραγωγής επάνω στις μη καπιταλιστικές. Η μεγαλύτερη ή μικρότερη καθυστέρηση μιας καπιταλιστικής χώρας, από την άποψη αυτή, τούτη μονάχα τη σημασία έχει: ότι η μεταβατική περίοδος της δικτατορίας θέλει συναντήση περισσότερες δυσκολίες κατά τη μετάβαση προς το σοσιαλισμό. Δεν μπορεί όμως ποτέ να εμποδίση τις υπάρχουσες επαναστατικές δυνάμεις της χώρας στην προπαρασκευή τους για τους τελικούς αγώνες». ⁸ Αλλά πέρα και από το καθ' εαυτό επαναστατικό ζήτημα διαβλέπουν ότι «μέσα σ' αυτή την αντικειμενική κατάσταση» δεν απουσιάζουν «οι υποκειμενικές δυνατότητες επιτυχών αγώνων ενός κομμουνιστικού κόμματος στη χώρα», καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι «υπάρχουν ασφαλώς σήμερα στην Ελλάδα τόσοι οι αντικειμενικές και οι υποκειμενικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός ισχυρού κομμουνιστικού κόμματος μαζών και για την επιτυχή έκβαση των επαναστατικών αγώνων του ελληνικού προλεταριάτου». ⁹

Ένα τέτοιο εγχείρημα μπορεί να πραγματοποιηθεί σύμφωνα με τους νέους θεωρητικούς του κόμματος μέσω της σύλληψης και της πρόταξης των κατάλληλων συνθημάτων. Γι' αυτό θέτουν ως πρώτη προϋπόθεση τη διαμόρφωση ενός πολιτικού προγράμματος προσαρμοσμένου στις ανάγκες της περιόδου. Για να υλοποιηθεί, όμως, ένα τέτοιο επαναστατικό πρόγραμμα χρειάζεται να οικοδομηθεί μια νέα σχέση «πρωτοπορίας» και τάξης που θα καθιστά την εργατική τάξη τάξη δι' εαυτήν. Αυτή η σχέση σημαίνει ένα νέο κομματικό μοντέλο, το λενινιστικό κόμμα «νέου

τύπου». Η αρχή της μπολσεβικοποίησης, όπως διατυπώνεται στο κείμενο της απόφασης, ορίζει πως «οι κατατελευταίες, οι βασικές οργανωτικές μονάδες του Κόμματος, οι πυρήνες δηλαδή, πρέπει να βρίσκονται και να εργάζονται μέσα σε μια συγκεντρωμένη μάζα εργαζομένων ανθρώπων. Κυρίως στον τόπο της εργασίας των (πυρήνες εργοστασίων) και δευτερευόντως στον τόπο κατοικίας των».¹⁰ Ακολουθώντας τη νέα αυτή αρχή, «βασική οργανωτική μονάδα του Κόμματος αντί του Τμήματος ή Ομίλου, που ήταν μέχρι σήμερα», γράφουν οι εισηγητές της απόφασης Ανδρόνικος Χαϊτάς και Π. Πουλιόπουλος, «γίνεται ο πυρήνας τον οποίον σχηματίζουν όλα τα μέλη του Κόμματος που εργάζονται μέσα στο εργοστάσιο, στη φάμπρικα, στο μεταλλείο, στο σιδηρόδρομο, στο πλοίο, στο κατάστημα ή στο γραφείο, στην τράπεζα, στο αγρόκτημα και γενικά σε κάθε μεγάλη επιχείρηση, που συγκεντρώνει δεκαπέντε μισθωτούς εργάτες κι επάνω». Με μια τέτοια αναδιοργάνωση, «το Κόμμα κάνει ένα πρώτο και σπουδαιότατο βήμα προς τον καταρτισμό του σε αληθινό Κομμουνιστικό Κόμμα μαζών». Δηλαδή, ορίζοντας οι εισηγητές ταυτόχρονα το χαρακτήρα του μπολσεβίκικου κόμματος, το νέο κόμμα «αφήνει την παλιά σοσιαλδημοκρατική παράδοση κατά την οποία το Κόμμα, απορροφημένο τελείως στη μεταρρυθμιστική δράση και στην κατάκτηση μεγαλύτερης επιρροής μέσα στα αντιπροσωπευτικά σώματα του αστικού κράτους (κοινοβούλιο, νομοί, δήμοι, κοινότητες) βασίζει και την οργάνωσή του πάνω στις κατά τόπους κατοικίας εκλογικές διαιρέσεις του κράτους». Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνει να «μεταφέρει το κέντρο του βάρους της όλης του οργανώσεως μέσα σ' αυτόν τον τόπο εργασίας», αποκτά προλεταριακή σύνθεση και «εξασφαλίζει έτσι μια στενότερη επαφή με τις μάζες», καθώς «κατορθώνει να βρίσκεται κάθε φορά αμέσως ενήμερο των αναγκών και των διαθέσεων των μαζών» προσαρμόζοντας «εγκαιρώς την στάση του», ώστε «να οργανώνει και διευθύνει τον επαναστατικό τους αγώνα εναντίον της κεφαλαιοκρατίας». Επίσης, «εξασφαλίζει αδιάσπαστους σύνδεσμούς με την μάζα για την περίπτωση της παρανόμου λειτουργίας του».¹¹

Τα διακυβεύματα, όμως, κατά το 3ο Έκτακτο Συνέδριο δεν ήταν τελικά ο οργανωτικός χαρακτήρας και ο πολιτικός προσανατολισμός του κόμματος, όπως ίσως θα ανέμενε κανείς, διότι οι μοναδικοί διαφωνούντες, δηλαδή οι σοσιαλιστές, σε αυτά τα θέματα είχαν ήδη αποχωρήσει από το κόμμα. Οι σημαντικότερες διαφωνίες εκδηλώθηκαν στο μέρος της συζήτησης που αφορούσε το πρόγραμμα. Π.χ., πολύ μεγάλος λόγος έγινε για το χαρακτήρα της πολιτοφυλακής που πρότεινε το κόμμα για αντικατάσταση του εθνικού στρατού. Το ζήτημα το οποίο όμως δίχασε την ηγεσία του κόμματος αφορούσε την απαίτηση των ΒΚΟ και ΚΔ να υιοθετηθεί απ' όλα τα εθνικά βαλκανικά ΚΚ η θέση του ΚΚ Βουλγαρίας για την αυτονομία της Μακεδονίας και της Θράκης. Η συζήτηση γι' αυτό το θέμα είχε ξεκινήσει ήδη από το 1923, όταν οι αντιπρόσωποι του ΣΕΚΕ(Κ) συμμετείχαν στην συνδιάσκεψη της ΒΚΟ στη Σόφια, που διεξήχθη παράλληλα με το συνέδριο του ΚΚΒ. Σε αυτή τη

συνδιάσκεψη οι αντιπρόσωποι του ΚΚΕ βρέθηκαν σε αμηχανία, αλλά τελικά η συνδιάσκεψη δεν ολοκληρώθηκε εξαιτίας του κινήματος του Τσαγκάφ. Έκτοτε, το Μακεδονικό κατέστη πολιτικό ζήτημα όχι μόνο για το ΚΚΕ, αλλά για το σύνολο του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων του 3ου Έκτακτου Συνεδρίου, η πλειοψηφία της τριμελούς Κεντρικής Επιτροπής, δηλαδή ο Γ. Κορδάτος, ο Αποστολίδης και ο εκτός ΚΕ Σταυρίδης, εκτιμούσαν ότι δεν υφίστανται οι προϋποθέσεις για ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα σε Μακεδονία και Θράκη.¹² Από την άλλη πλευρά, οι Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Γιατσόπουλος και Χαϊτάς υπεραμύνθηκαν της άμεσης προπαγάνδισης του συνθήματος, θεωρώντας το βασική προϋπόθεση της μπολσεβικοποίησης.¹³

Το σύνθημα για αυτονόμηση Μακεδονίας και Θράκης θα καταστεί, κυρίως κατά την περίοδο της παγκαλικής δικτατορίας, ιδιαίτερα καταστροφικό για το ΚΚΕ, καθώς δεν υπήρχαν εκείνες οι συνθήκες σε Μακεδονία και Θράκη για ένα εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Ταυτόχρονα, στέκεται σχεδόν αναίτια αρκετά προκλητικό απέναντι σε ένα ευαίσθητο εθνικό ζήτημα, αφού η ελληνική πολιτική σκηνή διαμορφώθηκε ιστορικά γύρω από τον αλυτρωτισμό. Όμως, ακόμη χειρότερα, οι θέσεις για την αυτονομία της Μακεδονίας και τη μη απόδοση γης στους πρόσφυγες έφεραν σε αντίθεση με το κόμμα τόσο τους πρόσφυγες όσο και τους ντόπιους ελληνοφώνους και σλαβοφώνους της Μακεδονίας και της Θράκης. Επίσης, δεν επέφεραν, παράλληλα, κανένα θετικό αποτέλεσμα στην Παλαιά Ελλάδα. Το κόμμα όχι μόνο δεν κατάφερε να συνενώσει τους εργάτες, τους αγρότες και τους πρόσφυγες σε ένα ενιαίο πολιτικό μέτωπο πάνω σε ένα κοινό στρατηγικό διεκδικητικό πλαίσιο, αλλά λειτούργησε ενισχυτικά στις σοβινιστικές τάσεις που διασπούσαν την ιδεολογική και κοινωνική συνοχή του λαού. Δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη ρίζωση των αντικομμουνιστικών ιδεολογιών με αποτέλεσμα όχι μόνο να αποτύχει να αποδεσμεύσει τους αγρότες και τους εργάτες από τα αστικά κόμματα, αλλά να τους ωθήσει ακόμη περισσότερο σε συμμαχίες με τις δυο αντίπαλες μερίδες της αστικής τάξης. Ο βενιζελισμός και ο κωνσταντινισμός, οι δύο αντίπαλοι αστικοί συνασπισμοί εξουσίας, συνεχίζουν, όπως ήδη συμβαίνει από την προηγούμενη δεκαετία, να εκμεταλλεύονται και να ενσωματώνουν τα στοιχεία των λαϊκών αντιθέσεων, ώστε τελικά να τις υποτάξουν στα δικά τους πολιτικά διακυβεύματα, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται και να εντείνεται ο «εθνικός» διχασμός ως πραγματικά κοινωνικός διχασμός. Ως εκ τούτου, το Κομμουνιστικό Κόμμα έμεινε έκθετο στις διώξεις του κράτους σε μια ιδεολογική πάλη χωρίς κοινωνική διασύνδεση (δίχως δηλαδή ανθρώπους μέσα στους υποτιθέμενους εθνικοαπελευθερωτικούς κύκλους), χωρίς δρων υποκείμενο (δηλαδή χωρίς ένα μαζικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, που ενδεχομένως θα μπορούσε να αντιταχθεί στην κρατική καταστολή) και, τελικά, χωρίς κανένα πολιτικό όφελος, αλλά με τεράστιο κόστος.

Η μετατόπιση κατά το 3ο Έκτακτο Συνέδριο του άξονα της αντιπαράθεσης

για την μπολσεβικοποίηση στο αυτονομιστικό έκρινε, ομολογουμένως, την «μπολσεβικοποίηση» όχι σχετικά με ζητήματα που πήγαζαν από τις πραγματικές ανάγκες της ταξικής πάλης στην Ελλάδα, αλλά σχετικά με ένα ζήτημα που εισήχθη απ' έξω στο κόμμα και επιβλήθηκε, κατά κοινή εκ των υστέρων ομολογία, κόντρα σε αυτές. Συνεπώς, το εγχείρημα της «μπολσεβικοποίησης» του κόμματος απέτυχε και παρέμεινε για ακόμη μία φορά «μετέωρο» και «ανολοκλήρωτο», γιατί ακριβώς το κύριο πολιτικό διακύβευμα πάνω στο οποίο κρίθηκε η εφαρμογή του δεν αντιστοιχούσε στα πραγματικά ζητήματα που απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία, έστω και εάν η ριζοσπαστική διάθεση στην εν λόγω κοινωνία συνέβαλε στον «τυπικό» μπολσεβίκικο οργανωτικό μετασχηματισμό. Το ΚΚΕ όχι μόνο απέτυχε να καταστεί ένα «πραγματικό» μπολσεβίκικο κόμμα, αλλά και οι προϋποθέσεις που ορίστηκαν για την κομμουνιστικοποίησή του επέδρασαν αρνητικά στο εργατικό κίνημα και κατ' επέκταση στο ίδιο.

Η «μπολσεβικοποίηση», όπως την εξέθεσαν οι Πουλιόπουλος-Χαϊτάς, δεν είναι όμως μόνο η εύρεση ενός πολιτικού προγράμματος συνδεδεμένου με την εργατική τάξη, αλλά συνιστά στην ουσία μια πολιτικοοργανωτική και δομικολειτουργική διαδικασία προς μια νέα ποιοτική σύνθεση, δομή και συμπεριφορά, που θα καταλήξει σε ένα συγκεκριμένο είδος κομματικού οργανισμού. Γι' αυτόν το λόγο, βασικό κριτήριο στην επιτυχία της «μπολσεβικοποίησης» του κόμματος αποτελεί ο βαθμός μετασχηματισμού του από κόμμα σοσιαλιστών διανοουμένων και λίγων συνδικαλιστών σε μια μαζική πολιτική πρωτοπορία πλειοψηφικής απεύθυνσης όχι μόνο σε κοινωνικοπολιτική βάση, αλλά πρωτίστως σε εργατοπαραγωγική. Αλλά και σε αυτό το επίπεδο, η «μπολσεβικοποίηση» του ΚΚΕ μετά το 3ο Έκτακτο Συνέδριό του θα πρέπει να κριθεί ουσιαστικά αποτυχημένη, έστω και αν, τουλάχιστον στις γενικές αρχές του, το πρότυπο οργανόγραμμα του μπολσεβικισμού εφαρμόστηκε. Το «νέο κόμμα» απέτυχε να «μεταφέρει το κέντρο του βάρους της όλης του οργανώσεως μέσα σ' αυτόν τον τόπο εργασίας», ώστε να αποκτήσει προλεταριακή σύνθεση και να εξασφαλίσει «έτσι μια στενότερη επαφή με τις μάζες», εφόσον μόνο με αυτό τον τρόπο «κατορθώνει να βρίσκεται κάθε φορά αμέσως ενήμερο των αναγκών και των διαθέσεων των μαζών» προσαρμόζοντας «εγκαίρως την στάση του». Λαμβάνοντας επίσης υπόψη και το κριτήριο επιτυχίας που θέτουν οι Πουλιόπουλος-Χαϊτάς, δηλαδή τη δυνατότητα διατήρησης παράνομου μηχανισμού σε περίοδο δικτατορίας ως αποτέλεσμα μιας «σωστής» μπολσεβίκικης δομής, γίνεται πλήρως κατανοητό ότι ακόμη και σε αυτό το επίπεδο καταφανώς η αποτυχία ήταν πλήρης, διότι ακριβώς την περίοδο της δικτατορίας του Πάγκαλου το ΚΚΕ σχεδόν διαλύθηκε.

Ακόμη, η αποτυχία του εγχειρήματος οφείλεται όχι αποκλειστικά στο αυτονομιστικό και την απουσία προγράμματος, που αδιαμφισβήτητα λειτούργησαν αντιδιαλεκτικά στην απόπειρα συγχώνευσης του κόμματος με την «πρωτοπορία» της εργατικής τάξης, αλλά και στον, ομολογουμένως, καθαρά μηχανιστικό και εντελώς

άνωθεν, μετασχηματισμό της σοσιαλδημοκρατικής οργανωτικής φόρμας σε μπολσεβίκικη, δηλαδή, θα λέγαμε, σε μια «βίαιη» μπολσεβικοποίηση. Σύμφωνα με μετέπειτα μαρτυρία, όλες οι αλλαγές αποφασίστηκαν σε ένα συνέδριο «εξπρές», με τους συσχετισμούς ήδη διαμορφωμένους, χωρίς να έχει προηγηθεί μια εσωκομματική συζήτηση ή ένα μεταβατικό στάδιο που να έχει ενημερώσει, προετοιμάσει, δοκιμάσει και, τελικά, αφομοιώσει τις οργανωτικές αλλαγές και το σύνολο των νέων πολιτικών.¹⁴ Η συνειδητοποίηση των αντιφάσεων στον τρόπο με τον οποίο εισηχθή ο μπολσεβικισμός στην Ελλάδα έθεσε τους όρους για μια μεγάλη εσωκομματική σύγκρουση που θα ξεσπάσει τρία χρόνια αργότερα με πρωταγωνιστές τους ίδιους τους υπερασπιστές της γραμμής για την αυτονομία της Μακεδονίας και της Θράκης και της άμεσης μπολσεβικοποίησης.

Επομένως θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι αλλοπρόσαλλες και σχεδόν τυχοδιωκτικές επιλογές της ηγεσίας στο επόμενο διάστημα οφείλονται εν μέρει στο πρόγραμμα του κόμματος, που για ακόμη μία φορά δεν αντιστοιχεί στην κοινωνική πραγματικότητα. Στις 25 Ιουνίου 1925 εκδηλώθηκε το πραξικόπημα του Θεόδωρου Πάγκαλου, το οποίο στηρίχθηκε στους δημοκρατικούς αξιωματικούς του στρατού και στον στόλο. Τα περισσότερα αστικά κόμματα συναίνεσαν. Η εκλεγμένη κοινοβουλευτική ηγεσία βρίσκεται εξαιτίας του μακεδονικού ζητήματος φυλακισμένη και θα αναπληρωθεί από έναν νέο ηγετικό συνασπισμό, που συνιστά συμμαχία του Ελευθέριου Σταυρίδη με την ομάδα των αποκαλούμενων κούτσηδων. Το ΚΚΕ απέναντι στον Πάγκαλο αρχικά κράτησε μια στάση που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί γενικά «ευμενής ουδετερότητα» έως και διακριτή υποστήριξη που στηριζόταν στην ελπίδα ότι θα ενισχύσει τις δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις. Ο Ριζοσπάστης κυκλοφόρησε με πρωτοσέλιδο «Ιδού η Ρόδος ιδού και το πήδημα, στρατηγέ μου». Ο Σταυρίδης αναφέρει πως συνομιλούσε με τους δημοκρατικούς αξιωματικούς που αναζητούσαν «λαϊκό έρεισμα» και διαπραγματευόταν την υποστήριξη του κινήματος με αντάλλαγμα την απελευθέρωση των διωγμένων κομμουνιστών. Η ΚΕ του ΚΚΕ ύστερα από δύο ημερών συζήτηση αποφάσισε να στηρίξει, «αλλά το κίνημα επικράτησε άνετα», γράφει ο Καστρίτης, «και δεν χρειάστηκε το ΚΚΕ. Μ' αυτή τη δικαιολογία ο Πάγκαλος αθέτησε τις υποσχέσεις τις οποίες μάταια ο [δημοκρατικός στρατηγός και συνομιλητής του Σταυρίδη] Μπακιντζής πίεζε να πραγματοποιήσει».¹⁵ Το επόμενο εξάμηνο σημαδεύτηκε από μια σειρά δικών. Κατ' αρχάς, οι ήδη συλληφθέντες Μάξιμος, Πουλιόπουλος κ.ά. θα δικαστούν σε μια δίκη πολύ μεγάλης πολιτικής εμβέλειας με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και θα κινδυνεύσουν να καταδικαστούν σε θάνατο. Η δίκη τελικά αναβλήθηκε επ' αόριστον, ύστερα από διεθνή κατακραυγή και την επέμβαση των δημοκρατικών αξιωματικών. Οι αποτυχημένες επιλογές, όμως, της ηγεσίας του ΚΚΕ είχαν συνέχεια. Πρώτα υποστήριξε στις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1925 ως υποψήφιο δήμαρχο τον Μηνά Πατρίκιο στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος,

όταν εκλέχτηκε, αφού εξέθεσε το κόμμα με κακοδιαχείριση, μετατοπίστηκε στο πλευρό του Πάγκαλου. Στη συνέχεια, στις προεδρικές εκλογές υποστήριξε εναντίον του Πάγκαλου τον μοναρχικό Δεμερτζή, τον οποίο παράλληλα στήριξε το σύνολο των αστικών κομμάτων. Στο σύνολό τους αυτές οι ανακόλουθες σε σχέση με τις γενικές κατευθύνσεις του κόμματος επιλογές δεν επέφεραν κανένα θετικό αποτέλεσμα για τις δυνάμεις του ΚΚΕ, αντίθετα κατέδειξαν ότι το «κιβώτιο», που με δυσκολία μετέφεραν τα μέλη του κόμματος με εξορίες, φυλακές και ανενδοίαστη πολιτική στράτευση, έμοιαζε άδειο. Η ηγεσία λειτουργούσε χωρίς σχέδιο και στρατηγική και η πολιτική του ΚΚΕ φαινόταν χρεοκοπημένη. Τέλος, το 3ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ, τον Μάρτιο του 1926, έφερε στην ηγεσία τους σοσιαλιστές του Στρατή, γεγονός που θα οδηγήσει, με το 4ο Συνέδριο το 1928, στον εξοβελισμό των κομμουνιστών από τη συννομοσπονδία. Τη χρεοκοπία αυτή το ΚΚΕ θα την πληρώσει για ένα σχετικά μεγάλο διάστημα με την απομαζικοποίησή του προς όφελος της ανάπτυξης του αρχαιομαρξισμού και την παράταση της κρίσης στο επίπεδο ηγεσίας. Η διαρκής αυτή κρίση που ακολουθεί σαν προπατορικό αμάρτημα το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ θα λήξει μόλις το 1931 με την επέμβαση της Διεθνούς και το διορισμό νέας Κεντρικής Επιτροπής και γενικού γραμματέα.

Οι κοινωνικές αιτίες της «μετέωρης» και «ανολοκλήρωτης» μπολσεβικοποίησης

Όπως έχουμε ήδη υποστηρίξει, οι αιτίες που πίεζαν το ΣΕΚΕ προς τον κομμουνιστικό ριζοσπαστισμό ενώ παράλληλα καθιστούσαν αδύνατη την ολοκλήρωση του οργανωτικού μετασχηματισμού και πολιτικού αναπροσανατολισμού του έχουν κοινό παρανομαστή. Κάθε φορά, πέρα από τα δεδομένα υποκειμενικά λάθη της εκάστοτε κομματικής ηγεσίας, το εγχείρημα προσέκρουε, κατ' αρχήν, στην απουσία διευρυμένης απονομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος από τις λαϊκές μάζες στην Ελλάδα. Δεν υπήρξε ποτέ μια κατάσταση ολικής κατάρρευσης του κράτους, ούτε την περίοδο 1919-1920 ούτε την περίοδο 1921-1922, ούτε ακόμη και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Βέβαια, κατάρρευση του κράτους υπήρξε στη Μικρά Ασία τον Αύγουστο του 1922, προκαλώντας δυναμικά ριζοσπαστικά ρεύματα αμφισβήτησης του υπάρχοντος καθεστώτος. Αυτά τα ρεύματα διοχετεύθηκαν στον κατεχόμενη ελληνικό χώρο, αλλά μέσα σε ένα ήδη υπαρκτό πλαίσιο πολιτικών αντιθέσεων, οξύνοντας οριζοντίως και όχι καθέτως την κοινωνική αντιπαράθεση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο άρχων συνασπισμός εξουσίας να μπορέσει τελικά να διαχειριστεί την κρίση, να ενσωματώσει την αμφισβήτηση στα δικά του διακυβεύματα και να διασώσει το καθεστώς, διοχετεύοντας κάθε φορά το ριζοσπαστισμό σε δύο αλληλοαποκλειόμενες εθνικές στρατηγικές, το βενιζελισμό και τον κωνσταντινι-

σμό. Ως εκ τούτου, δημιουργούνταν εγγενώς περιορισμοί στη διαδικασία χειραφέτησης των ριζοσπαστικών ρευμάτων και των λαϊκών στρωμάτων. Εξάλλου, στην Ελλάδα το Σύνταγμα του 1864 έδινε σημαντικά περιθώρια συμμετοχής του λαϊκού παράγοντα στους εκάστοτε συνασπισμούς εξουσίας, δημιουργώντας ισχυρούς παραδοσιακούς δεσμούς πολιτικής εξάρτησης. Πολιτική απόληξη τούτου ήταν τα σημαντικά περιθώρια αποτύπωσης των λαϊκών συμφερόντων στην εκάστοτε ιστορική ταξική ισορροπία, ακόμη και μέσω εξωδημοκρατικών διαδικασιών, όπως ήταν το κίνημα του Πλαστήρα. Συνεπώς, η διαδικασία της «κομμουνιστικοποίησης-επαναστατικοποίησης» του ΣΕΚΕ, ενώ προκαλούνταν από τις συνθήκες, αδυνατούσε να διοχετευτεί σε μια πιο σταθερή σχέση με τις αναπτυσσόμενες ριζοσπαστικές τάσεις των λαϊκών τάξεων.

Δεν ήταν, όμως, μόνο το αμιγώς «πολιτικό πεδίο» που προκαλούσε αυτό το αντιφατικό επαναλαμβανόμενο σύστημα γένεσης και εγκλωβισμού της ριζοσπαστικοποίησης. Αντίθετα, ήταν κυρίως το «οικονομικό πεδίο» που λειτουργούσε αντιφατικά, επικαθορίζοντας τους πολιτικούς συσχετισμούς. Συγκεκριμένα, το εγχείρημα της «μπολσεβικοποίησης» προσέκρουσε στα ιδιαίτερα δεδομένα της διαδικασίας καπιταλιστικής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, τα οποία επιδρούσαν ανασχετικά στο περαιτέρω βάθεμα της κρίσης ηγεμονίας της ελληνικής άρχουσας τάξης. Βασικές αιτίες αυτής της εγγενούς αντίφασης είναι αναμφισβήτητα τα ιδεολογικά και κοινωνικά αποτελέσματα που παρήγαγαν οι διαδικασίες καπιταλιστικού μετασχηματισμού συνολικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και ταυτόχρονα οι ανολοκλήρωτες διαδικασίες μετάβασης του δευτερογενούς τομέα από τον ελεύθερο προς τον μονοπωλιακό καπιταλισμό.¹⁶ Αυτό δεν σημαίνει ότι ένα πέρασμα σε πιο «ώριμες» φάσεις του καπιταλισμού θα οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια σε μια επαναστατική κατάσταση ή ότι το ζήτημα είναι γενικά ιστορικής «ωρίμανσης» της εργατικής τάξης. Αυτό που θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια είναι ότι στην κρίσιμη ιστορική συγκυρία οι οικονομικοκοινωνικές αυτές δομές, παρότι προκαλούσαν την κρίση, δεν παρήγαγαν, μέσα στους δεδομένους ταξικούς συσχετισμούς, όρους επαναστατικής διεξόδου.

Συγκεκριμένα, η χαμηλή οργανική σύνθεση του βιομηχανικού κεφαλαίου, δηλαδή η περιορισμένη εκμηχάνιση της ελληνικής βιομηχανίας, η οποία κατά την άποψη της Χριστίνας Αγριαντώνη «γεννήθηκε πρόωρα γερασμένη»,¹⁷ συντελούσε σε μια περιορισμένη επισυσσώρευση, προκαλώντας τους οικονομικούς όρους κρίσης ηγεμονίας λόγω της διαρκώς εντεινόμενης πτώσης του μέσου ποσοστού κέρδους. Ταυτόχρονα, προκαλούσε τάσεις έντασης-απόσπασης απόλυτης υπεραξίας και απόλυτης εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας, καθώς η ειδικευμένη μισθωτή εργασία αποτελούσε τον κυριότερο συντελεστή στη συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου. Ακόμη, η συνεπαγόμενη περιορισμένη δυνατότητα αναπαραγωγής του βιομηχανικού κεφαλαίου είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη διεύρυνση του πα-

ραγωγικού ιστού του μεταποιητικού τομέα, δηλαδή η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της παραγωγής ήταν εμφανώς μικρότερη σε σχέση με τον πρωτογενή αγροτικό τομέα της παραγωγής, αλλά και σε σχέση με τη ζήτηση εργασίας.¹⁸ Επίσης, η συγκεντροποίηση του βιομηχανικού κεφαλαίου παρέμενε μικρή και ο μεταποιητικός τομέας διάσπαρτος σε πολλές μικρές βιοτεχνίες, ενώ οι μεγάλες βιομηχανίες ήταν λίγες. Την ίδια εικόνα παρουσιάζει και ο αρκετά σημαντικός τριτογενής τομέας του εμπορίου, των μεταφορών και των υπηρεσιών: πολλά μικρά καταστήματα με άθλιες συνθήκες εργασίας.¹⁹

Όλ' αυτά είχαν ως άμεση συνέπεια την όξυνση της κοινωνικής κρίσης και του κοινωνικού ζητήματος, καθώς οι νέες καπιταλιστικές δομές αδυνατούσαν να προσφέρουν εργασιακή κάλυψη στους «απελευθερωμένους» αγρότες των υπό διάλυση παραδοσιακών παραγωγικών δομών της αυτάρκους αγροτικής οικονομίας, δημιουργώντας τους όρους για μια παρατεταμένη ανεργία, τις συνθήκες υποαπασχόλησης και της «λούμπεν» προλεταριοποίησης. Παράλληλα, ωθούνταν προς την προλεταριοποίηση τους ανεξάρτητους ή ημιανεξάρτητους ειδικευμένους τεχνίτες των πόλεων και γενικά προς την εξαθλίωση τη νέα εργατική τάξη. Οι εικόνες «εργασιακού Μεσαίωνα» για το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, που μεταφέρουν τόσο ο αστικός (Ακρόπολις, Πρωία κ.ά.) όσο και ο εργατικός Τύπος, είναι πολύ χαρακτηριστικές. Μια πρώτη απόπειρα διαχείρισης της κρίσης από την πλευρά του κράτους, θα λέγαμε, αποτέλεσε αρχικά η λύση του παρατεταμένου πολέμου για την ιμπεριαλιστική διεύρυνση των αγορών –«Ελλάς των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών»– και τη διοχέτευση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού. Η δημοσιονομική και οικονομική κρίση καθώς και το καταληκτικό αποτέλεσμα αυτής της «λύσης» με την είσοδο δύο εκατομμυρίων προσφύγων και χιλιάδων οργισμένων παλαιών πολεμιστών και ανάπηρων πολέμου επέφερε, όμως, τα αντίθετα αποτελέσματα, με τη διόγκωση των υπαρχόντων προβλημάτων και κατά συνέπεια περαιτέρω όξυνση της κρίσης.

Σε αυτό το πλαίσιο και σε διάφορες φάσεις, η εργατική τάξη οδηγείται αυθόρμητα σε μεγάλες και δυναμικές κινητοποιήσεις, που λαμβάνουν μάλιστα συχνά τη μορφή εξέγερσης, και συγκρούεται κατά μέτωπο με το κράτος και την εργοδοσία. Κάθε φορά που ξεσπούν απεργίες επεμβαίνει ο στρατός και η χωροφυλακή, με αποτέλεσμα οι διαδηλώσεις και οι απεργίες να καταστέλλονται βίαια και ένοπλα, πολύ συχνά με νεκρούς και τραυματίες. Σε αυτές τις απεργιακές μαζικές συγκρούσεις που χαρακτηρίζουν γενικά όλο το Μεσοπόλεμο αποκρυσταλλώνεται με τον εναργέστερο τρόπο για τον σύγχρονο παρατηρητή η σύγκρουση «τάξης εναντίον τάξης».²⁰ Το ίδιο το αστικό κράτος διαρκώς αυταρχοποιείται θεσμικά και πολιτικά (κίνημα του Πλαστήρα, κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου, δικτατορία Πάγκαλου, συχνά μικρά πραξικοπήματα του στρατού, αργότερα το Ιδιώνυμο), ενώ ο αντικομμουνιστικός λόγος γίνεται σταδιακά ο νέος εθνικός λόγος και ο κίνδυνος για ανατροπή του καθεστώτος ο μεγάλος φόβος της νέας ελληνικής αστικής τάξης.

Αναμφισβήτητα, λοιπόν, η ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 1920 και αργότερα βέβαια του 1930 θα έμοιαζε σε εκείνους που τη ζούσαν με ένα μεγάλο κοινωνικό καζάνι που έβραζε και ήταν έτοιμο να εκραγεί. Αυτό το έντονα ταξικά πολωμένο κλίμα δεν θα μπορούσε να μην διαπεράσει το ΣΕΚΕ και να μην θέσει στους ηγέτες του την επαναστατική υποχρέωση να ανταποκριθούν στις ταξικά «πολεμικές» συνθήκες. Εξάλλου, βέβαια, στην Ευρώπη μια προλεταριακή επανάσταση είχε καταφέρει να νικήσει και επιχειρούσε να «οικοδομήσει το σοσιαλισμό» στη Ρωσία, ενώ ένα διεθνές κομμουνιστικό κόμμα, η ΚΔ, είχε επανασυσπειρώσει το επαναστατικό δυναμικό, κάνοντας ξανά επίκαιρο το κομμουνιστικό όραμα του Μαρξ. Είχαν δηλαδή πάρα πολλούς απτούς λόγους οι Έλληνες κομμουνιστές της εποχής ώστε να ερμηνεύουν τις συνθήκες γενικά ως επαναστατικές και να προσβλέπουν για την επίτευξη της επαναστατικής επαγγελίας στις δυνατότητες του νικηφόρου ρωσικού κομμουνισμού.²¹

Ποια ήταν, όμως, τα εμπόδια σε αυτή την τάση παγίωσης της ριζοσπαστικοποίησης; Κατ' αρχήν, η παρατεταμένη ανεργία επέτρεπε τη χρήση των ανέργων ως εφεδρικού στρατού. Έπειτα, ο εργάτης πρώην χωρικός δεν μπορούσε να απαγκιστρωθεί εντελώς από τον παραδοσιακό τρόπο επίλυσης του κοινωνικού ζητήματος στην Ελλάδα, που σήμαινε ιδεολογική και πολιτική πρόσδεση στα κόμματα του άρχοντος συνασπισμού.²² Οι παραδοσιακές σχέσεις εξάρτησης με βάση τους δεσμούς αίματος και κοινής καταγωγής μεταφέρονταν και αναδομούνταν στις συνθήκες της πόλης και στον δευτερογενή τομέα, ο οποίος λόγω της χαμηλής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου παρέμενε ακόμη καθηλωμένος σε προκαπιταλιστικά συντεχνιακά παραγωγικά μοντέλα. Πολλοί εργατικοί κλάδοι και κατ' επέκταση τα αντίστοιχα εργατικά σωματεία, όπως π.χ. των αρτεργατών, που κατάγονταν αποκλειστικά από χωριά της Ηπείρου, ή των κεραμοποιών, που κατάγονταν από τα νησιά του Σαρωνικού, συγκροτούνταν αποκλειστικά στη βάση της κοινής προέλευσης και καταγωγής, καθώς επίσης και των δεσμών αίματος. Αυτό πρακτικά σήμαινε συντεχνιάζουσες εργασιακές σχέσεις μεταξύ εργοδοτών/εργατών και εργατών/συνδικαλιστικών ή πολιτικών εκπροσώπων τους. Ο πρόεδρος του εργατικού συνδικάτου μπορούσε κάλλιστα να κατέχει το ρόλο του «πάτρωνα» και του «κομματάρχη», να λειτουργεί δηλαδή ως οργανωτικός διαμεσολαβητής – «οργανικός διανοούμενος» με γκραμσιανούς όρους – των οριζόντιων εξαρτημένων πολιτικών σχέσεων, πάνω στις οποίες συγκροτούνταν παραδοσιακά στην Ελλάδα οι αστικοί συνασπισμοί εξουσίας, δηλαδή τα αποκαλούμενα «πελατειακά» κόμματα.

Επομένως, φαντάζει λογικό να διαχέονται και να κυριαρχούν σε βάρος της ταξικότητας στην πολιτική συνείδηση των εργατών οι τοπικοί διχασμοί, αλλά και οι εθνικές προτεραιότητες που ήταν πάντοτε πολύ έντονοι στην ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερα μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών, οπότε προστέθηκε ο πολιτικοτοπικός διαχωρισμός «Νεοελλαδίτες»-«Παλαιελλαδίτες», φαίνεται πως εντάθηκε

ακόμη περισσότερο η διασύνδεση αυτών των τοπικοτήτων με τους μηχανισμούς πολιτικής εκπροσώπησης. Οι σχέσεις αυτές, που στην πράξη ήταν σχέσεις εξάρτησης και εκμετάλλευσης από την εργοδοσία και τους «κομματάρχες» ενδιάμεσους μικροαστούς «εκπροσώπους» και υπαγωγή στους μηχανισμούς του κράτους, όσο και εάν ενδεχομένως διαρρηγγύνονταν σε διάφορες οξυμένες φάσεις μικρότερης ή μεγαλύτερης κρίσης, όπως π.χ. στις έντονα συγκρουσιακές απεργιακές κινητοποιήσεις, δεν μπορούσαν τελικά παρά να είναι συγκυριακές και να αδυνατούν να παγιώσουν τη ρήξη. Όπως γράφει και ο Άγγελος Ελεφάντης: «Όταν το κοινωνικό πρόβλημα ξεπερνά την αντοχή, το ξέσπασμα έρχεται με τη μορφή “πεζοδρόμιο”, διαδήλωση, ευθεία αναμέτρηση, το άτομο εναντίον του κράτους, και ύστερα η αναδίπλωση, συχνά χωρίς συνέχεια».²³ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στους αρτεργάτες το συνδικαλιστικό αυτό μοντέλο κατέρρευσε μόλις το 1927 και στους κεραμοποιούς το 1930-31 με την κατάληψη των σωματείων από τους αρχαιομαρξιστές, ενώ σε άλλους κλάδους (π.χ. φορτοεφορτωτές) διατηρήθηκε σε όλο το Μεσοπόλεμο.²⁴

Η διπλή ψήφος σε ΣΕΚΕ(Κ) και Ηνωμένη Αντιπολίτευση στις εκλογές του 1920 είναι ενδεικτική της έλλειψης σταθερής και διακριτής ταξικής συνείδησης και σοσιαλιστικής ταυτότητας. Αυτή ακριβώς η εκτίμηση για τη διπλή ψήφο προκάλεσε μάλιστα δυσaréσκεια στους τότε ηγέτες του ΣΕΚΕ(Κ).²⁵ Οι σοσιαλιστές καταλόγιζαν στους εργάτες την τοπική-«πελατειακή» συντεχνιάζουσα ιδεολογία ως «μικροαστική». Οι ηγέτες του ΣΕΚΕ(Κ) μπορούσαν να διαβλέπουν τη ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης, αλλά αδυνατούσαν να «σπάσουν» τελειωτικά και παντού αυτό το μοντέλο. Επιχείρησαν εκ των άνω με την οργανική σύνδεση των σωματείων στο ΣΕΚΕ(Κ) να αντικαταστήσουν τους παραδοσιακούς «κομματάρχες» με σοσιαλιστές. Αυτό, όμως, δεν μπόρεσε να επιφέρει συνταρακτικές τομές στη συνείδηση των εργατικών μαζών, ενώ οι ίδιοι αρκετές φορές αναπαρήγαγαν αναγκαστικά την ίδια σχέση, με τη διαφορά ότι ήταν πιο «τίμιοι». Οπότε κάθε φορά, μετά από ένα δυναμικό ξέσπασμα, όπως εκείνο του 1921 ή και αργότερα του καλοκαιριού του 1923, η άμπωτη του κινήματος επανέφερε γρήγορα και εύκολα τους εργάτες στις παραδοσιακές σχέσεις πολιτικής εξάρτησης.

Μετά το 1922, ενώ η πολιτική ριζοσπαστικοποίηση εντάθηκε, παράλληλα εντάθηκε και το χάσμα στην εργατική τάξη. Η είσοδος του προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα και η σοβαρή νέα κρίση ηγεμονίας της άρχουσας τάξης ενέτεινε την ιδεολογική σύγχυση και επέδρασε εντελώς αντιφατικά στην εξέλιξη του ΣΕΚΕ(Κ). Από τη μία η καταστροφή της Σμύρνης και η μερική κατάρρευση προκαλούσαν τους πολιτικούς όρους της ριζοσπαστικοποίησης, αλλά μέσα σε ένα πλαίσιο όπου τόσο το κράτος όσο και η οικονομική και κοινωνική δομή διατηρούσαν τη συνοχή τους, ώστε τελικά να περιορίζει εγγενώς την περαιτέρω ανάπτυξή της. Ταυτόχρονα, η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα παρέμεινε μικρή, οι επιχειρήσεις μικρού μεγέθους, όσο και αν διογκώθηκε η παρα-

γωγική βάση. Δηλαδή δεν άλλαξε δραματικά η παραγωγική δομή, απλώς διευρύνθηκε στα ήδη υπάρχοντα χαρακτηριστικά.²⁶ Συχνά, οι πρόσφυγες χρησιμοποιούνταν ως απεργοσπάστες και ιδιαίτερα στη μεγάλη εξέγερση το καλοκαίρι του 1923. Έτσι, ένας νέος πολύ πιο σημαντικός πολιτικοτοπικός διαχωρισμός προστέθηκε στους ήδη υπάρχοντες, συμβάλλοντας στην όξυνση του «Εθνικού Διχασμού». Οι τοπικότητες εντάθηκαν με την προσθήκη νέων ταυτοτήτων, τουρκόφωνοι και Πόντιοι εναντίον σλαβοφώνων, Μικρασιάτες εναντίον ντόπιων κ.ά.

Εξαιτίας αυτής ακριβώς της ορατής αντίφασης, οι ηγέτες του ΣΕΚΕ εκτίμησαν σε δύο φάσεις όξυνσης της κρίσης ότι η «ιστορική καθυστέρηση» του ελληνικού προλεταριάτου, το γεγονός δηλαδή ότι η εργατική τάξη συγκροτήθηκε πρόσφατα και γι' αυτό δεν είχε προλάβει να αποκτήσει εμπειρία και συνείδηση του «ιστορικού» της ρόλου, ήταν σημαντικό αλλά όχι αδιαπέραστο πρόβλημα. Σε μια πρώτη φάση, οι ενθαρρυμένοι από το γενικότερο κλίμα σε Ελλάδα και Ευρώπη αντικαπιταλιστές σοσιαλιστές Γεωργιάδης, Μπεναρόγια, Σίδερης Δημητράτος κ.ά. πίστεψαν ότι η αναφορά στην ΚΔ και η χρήση των αποφάσεών της επαρκούσαν. Αλλά η συνειδητοποίηση αυτών των αντιφατικών δεδομένων επέφερε το «πισωγύρισμα» του Γεωργιάδη και οι αντικαπιταλιστές σοσιαλιστές εκτίμησαν ότι χρειάζεται να προηγηθεί απαραίτητα το στάδιο της σοσιαλδημοκρατίας, χωρίς όμως να απαρνιούνται την αξία του μπολσεβικισμού. Επίσης, δημιούργησε τις εξωκίνηματικές-εξωκομματικές μορφωτικές δραστηριότητες της ομάδας Τζουλάτι (Κομμουνιστική Ένωση, πρώτοι αρχαιομαρξιστικοί πυρήνες). Οι «αιρετικοί» κομμουνιστές Τζουλάτι-Δεδούσης-Σαραντίδης κ.ά. με τον ιδιόμορφο μπολσεβικισμό τους προετοιμάζονταν και περίμεναν τη μεγάλη στιγμή, μορφώνοντας και καταρτίζοντας μαρξιστικά την εργατική τάξη. Αντίθετα, η προχωρημένη ταξική συνείδηση των Πειραιωτών εργατών, του πιο εξελιγμένου και μεγαλύτερου βιομηχανικού κέντρου στην Ελλάδα, προκάλεσε τη συγκρότηση της «υπεραριστερής» Κομμουνιστικής Πτέρυγας του Ευ. Παπαναστασίου. Σε μια δεύτερη φάση, οι «ορθόδοξοι» κομμουνιστές Πουλιόπουλος, Χαϊτάς, Μάξιμος κ.ά. αναζήτησαν τα πολιτικά συνθήματα, την επαναστατική μέθοδο και την κομματική δομή που θα οδηγούσαν γρήγορα και άμεσα στην επαναστατική πραγμάτωση. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο μεθοδεύτηκε η διαδικασία της μπολσεβικοποίησης και οι δυσκολίες των αντικειμενικών συνθηκών οδήγησαν σε αντίθετα αποτελέσματα, με συνέπεια την απομαζικοποίηση και τη διαλυτική παράλυση.

Τελικά, αντιλαμβανόμαστε ότι κάθε φορά οι ηγέτες του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ επιχειρούσαν να προσαρμόσουν στις ελληνικές συνθήκες ένα ιδεατό πολιτικό μοντέλο κοινωνικών συμμαχιών, όπως το κόμμα «νέου τύπου», είτε όπως το κατανοούσε ο Γεωργιάδης είτε όπως οι Πουλιόπουλος Χαϊτάς, που δεν εφαρμόζε ακόμη «κανονικά» στην ελληνική πραγματικότητα ή δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί «κανονικά» στην Ελλάδα χωρίς να λάβει υπόψη του τις ελληνικές ιδιαιτερότητες. Ο σοβιετι-

κός επαναστατικός κομμουνισμός εμφανίστηκε ως εκφραστής ενός προλεταριάτου που αντιστοιχούσε στον μονοπωλιακό βιομηχανικό καπιταλισμό με τις μεγάλες βιομηχανικές μεταποιητικές μονάδες. Γεγονός που φαίνεται καθαρά στις θέσεις της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς που θέτουν τα πρωτοβάθμια σωματεία σε βιομηχανική βάση, ενώ στην Ελλάδα λειτουργούσαν σε κλαδική.²⁷ Γι' αυτό η δίχως προσαρμογή στις ελληνικές συνθήκες επιχειρούμενη «μετακένωση» του μπολσεβίκικου κόμματος προσέκρουσε σε μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Η κατατεταγμένη σε μικρές επιχειρήσεις ελληνική βιομηχανία, με τη χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και τον μικρό βαθμό μεταποίησης και καθετοποίησης της παραγωγής, στηριζόταν σε ένα ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, που διατηρούσε, όπως είδαμε, ακόμη αρκετά από τα προκαπιταλιστικά συντεχνιακά χαρακτηριστικά του. Κατά έναν τρόπο, λοιπόν, το μετέωρο βήμα του συνεδρίου της μπολσεβικοποίησης αντιστοιχεί στο μετέωρο βήμα των βιομηχανικών καπιταλιστικών εκμεταλλευτικών σχέσεων ανάμεσα στον ελεύθερο ανταγωνιστικό και τον μονοπωλιακό καπιταλισμό.

Τέλος, οι Έλληνες κομμουνιστές έπεσαν θύματα της ακράδαντης πίστης σε μια παγκόσμια σχεδιασμένη δράση από ένα παγκόσμιο κομμουνιστικό κόμμα, που είναι δυνατόν να επιβάλει στο ένα εθνικό τμήμα γραμμές ασύνδετες με την πραγματικότητα και καταστρεπτικές γι' αυτό, ώστε να ενισχυθεί κάποιου άλλο εθνικού τμήμα, όπως ακριβώς συνέβη με το ζήτημα της πρόταξης του συνθήματος για την αυτονομία της Μακεδονίας και της Θράκης.

Η ηγεσία του 3ου Έκτακτου Συνεδρίου του ΚΚΕ θα ασκήσει την αυτοκριτική της, όπως και η ηγεσία του 2ου Συνεδρίου, και θα αμφισβητήσει όχι το σύνολο του σοβιετικού κομμουνισμού, όπως ο Γεωργιάδης, αλλά τη «σταλινική» του εκδοχή. Θα εξωθεί στη διάσπαση του 1927 και τη συγκρότηση, το 1928, της Αριστερής Αντιπολίτευσης γύρω από το περιοδικό *Σπάρτακος*, με ηγέτες τους Π. Πουλιόπουλο και Σ. Μάξιμο. Η νέα οργανωτική δομή και οι νέες πολιτικές επιλογές, καθώς και ο νέος ηγετικός πυρήνας λειτούργησαν καθοριστικά προς τη σταθεροποίηση του κομμουνιστικού προσανατολισμού του κόμματος. Η ακόμη μία φορά αδυναμία επιβολής του ρωσικού κομμουνισμού στο ΣΕΚΕ/ΚΚΕ δεν θα οδηγήσει, λοιπόν, ξανά σε ένα σοσιαλδημοκρατικό «πισωγύρισμα». Θα προκαλέσει, όμως, συνεχείς προσπάθειες υπέρβασης στην πράξη των γενικών αρχών και αποφάσεων της ΚΔ, με αποτέλεσμα τη διαρκή κρίση γραμμών και ηγεσίας. Έτσι, το ζήτημα της «μπολσεβικοποίησης», το διαρκές μετέωρο βήμα, καθώς και η αναντιστοιχία του σοβιετικού κομμουνισμού με τα ελληνικά δεδομένα θα ωθήσει σε μια σειρά από μικρότερες ή μεγαλύτερες διασπάσεις και στην εμφάνιση διάφορων εξωκομματικών κινήσεων και ομάδων. Η μαζικότερη θα είναι το Αρχείο του Μαρξισμού.

Σημειώσεις

1. Ο ίδιος ο αντιπρόσωπος της ΚΔ σημειώνει στο λόγο του πρόβλημα στον εσωκομματικό δημοκρατικό διάλογο (βλ. [ΚΚΕ], *Το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ)* (26 Νοέμβρη - 3 Δεκέμβρη 1924), σταθμός στην ιστορία του ΚΚΕ, Πρακτικά, Έκδοση του Ιστορικού Τμήματος της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1991, σ. 20).

2. Βλ. Πουλιόπουλος Π., «Ελληνικός μενσεβικισμός, μερικές παρατηρήσεις απάνω στις πρόσφατες εκδηλώσεις του», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 9, Σεπτ. 1924.

3. Στο ίδιο.

4. Βλ. ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. 1, 1918-1924, σ. 297.

5. Ο αντιπρόσωπος της ΚΔ στο συνέδριο ήταν σαφής στην υπόσχεσή του: «Η αναδιργάνωσή επί τη βάση των πυρήνων [...] θα φέρει το κόμμα μέσα στις μάζες» (βλ. [ΚΚΕ], *Το Τρίτο Έκτακτο...*, ό.π., σ. 18).

6. Βλ. Πουλιόπουλος Π., «Ελληνικός μενσεβικισμός, μερικές παρατηρήσεις απάνω στις πρόσφατες εκδηλώσεις του», ό.π.

7. Στο ίδιο.

8. Στο ίδιο.

9. Στο ίδιο.

10. Βλ. ΚΚΕ, «Η νέα οργάνωση του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος», *Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 535-6

11. Βλ. [ΚΚΕ], *Το Τρίτο Έκτακτο...*, ό.π., σ. 139

12. Ο πρώτος απείχε από τη συζήτηση, αλλά ο δεύτερος και ο τρίτος, ο οποίος μάλιστα είχε αναλάβει και την εισήγηση στο ζήτημα, συμμετέχοντας και αποδεχόμενοι το αίτημα επί της αρχής, αναζητούσαν μια συναινετική φόρμουλα που θα ακύρωνε στην πράξη την προπαγάνδα αυτού του ζητήματος. Οι τρεις εκτιμούσαν πως το σύνθημα αυτό θα ξεσηκώσει πολλές αντιδράσεις, «θα δημιουργήσει φασίστες» (άποψη του Κορδάτου) και θα στρέψει τους πρόσφυγες εναντίον του κόμματος, και γι' αυτό χρειάζεται κάποια προπαρασκευή. Ο Σταυρίδης στην εισήγησή του, αφού αναγνώρισε το αίτημα, εναπόθεσε τη λύση του στη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία, προσπαθώντας μάλλον να αποφύγει την άμεση προπαγάνδα επί αυτού.

13. Συγκεκριμένα ο Πουλιόπουλος εκτιμούσε ότι «το μακεδονικό και θρακικό ζήτημα παρουσιάζεται για το κόμμα [...] ως το ζήτημα που έχει την αμεσότερη επίδραση στην πολιτική ζωή της χώρας». Θεωρούσε ότι με μια επιχειρηματολογία που θα καταδείκνυε το αφόρητο οικονομικό βάρος της εγκατάστασης των προσφύγων στη Μακεδονία σε βάρος εγγειοβελτιωτικών έργων που θα ενίσχυαν την οικονομία και την απειλή ενός νέου πολέμου στα σύνορα θα έπειθε την εργατική τάξη και την κοινωνία για την αυτονομία της Μακεδονίας και της Θράκης. Ο Πουλιόπουλος εκτιμούσε επίσης πως μέσω των προσφύγων οι ελληνικές κρατικές αρχές επιχειρούσαν έναν βίαιο εποικισμό και μια βίαιη αλλοίωση της εθνικής ομοιογένειας του μακεδονικού λαού και πρότεινε να ποστάζουν στους πρόσφυγες το σύνθημα ότι μόνο μέσω της Βαλκανικής Σοσιαλιστικής Συνομοσπονδίας θα μπορούσαν να επιστρέψουν στις χαμένες πατρίδες τους (βλ. [ΚΚΕ], *Το Τρίτο Έκτακτο...*, ό.π., σ. 99-137).

14. Βλ. Α. Ιακ., «Όταν πρωτοιδρύθηκαν οι πυρήνες», *Ριζοσπάστης*, 2.11.1933.

15. Βλ. Καστρίτης Κ. (Καρλιάφτης Λ.), *Ιστορία του μπολσεβικισμού-τροτσκιισμού στην Ελλάδα*, μέρος τέταρτο, σ. 86.

16. Ο Mark Mazower προσδιορίζει με ακρίβεια στη χρονιά της κρίσης (1929) τη στιγμή της μετάβασης από το «επιχειρηματικό» στο «μεταρρυθμιστικό» στάδιο ανάπτυξης, όπως με βάση τους ορισμούς του Hirschman ονομάζει τις δύο περιόδους που εμείς θεωρούμε ελεύθερο και μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Μαρκέτος Σπ., ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 26.

17. Βλ. Αγριαντώνης Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΤΕ, Αθήνα 1986, σ. 335.

18. Βλ. Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος*, Β1, επιμ. Χατζηιωσήφ Χρ., Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 297.

19. Βλ. για τη δομή γενικά της βιομηχανικής παραγωγής σε σχέση με τη δομή απασχόλησης, την εργατική δύναμη και την εργατική τάξη στο Μεσοπόλεμο, Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, ΙΕΠΕΤΕ, Αθήνα 1993, σ. 66-95.

20. Τίτλος σε πρωτοσέλιδο άρθρο του Ριζοσπάστη στις 3 Μαρτίου 1932.

21. Ο ίδιος ο Πουλιόπουλος χρησιμοποιεί στα επιχειρήματά του τέτοιες διαπιστώσεις. Βλ. Πουλιόπουλος Π., «Ελληνικός μενσεβικισμός, μερικές παρατηρήσεις απάνω στις πρόσφατες εκδηλώσεις του», ό.π.

22. Βλ. Ελεφάντης Άγγ., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 32000, σ. 351.

23. Στο ίδιο, σ. 354.

24. Βλ. για το σωματείο αρτεργατών Σούλας Μ., «Κοινωνικοί αγώνες στο Μεσοπόλεμο» (εισαγ. σημείωμα Λαμπάτος Γαβρ.), *Δελτίο για τα ζητήματα του σοσιαλισμού*, τχ. 7, Δεκέμβριος 1989-Φεβρουάριος 1990.

25. Βλ. Καρπόζηλος Κ., «Η συμμετοχή του ΣΕΚΕ στις εκλογές του 1920 και το πρόγραμμα της “επαναστατικής ουτοπίας”», *Ουτοπία*, τχ. 56, σ. 111.

26. Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα», ό.π., σ. 298.

27. Βλ. Λοζόφσκυ Α., *Το πρόγραμμα δράσεως της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, μτφρ. Α. Χαϊτάς, Βιβλιοθήκη της Γενικής Συνομοσπονδίας, αρ. 2, Αθήνα [1922], και *Θέσεις-αποφάσεις του Δεύτερου Συνεδρίου της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, πρόλογος Α. Λοζόφσκυ (πρόλογος στην ελλην. έκδοση Σ. Μάξιμος), Βιβλιοθήκη της Γενικής Συνομοσπονδίας, αρ. 1, Έκδοσις Σοσιαλιστικού Βιβλιοπωλείου, Αθήνα 1923.

Δημ. Σεβαστάκης, Αυτοπροσωπογραφία, 2006-2007